

อุดมการณ์รัฐไทยในศตวรรษที่ 21

: จากไตรภูมิพระร่วงถึงพุทธธรรม

ธนาภรณ์ สมหวัง

บทนำ

รัฐ (State) ตามความหมายทางรัฐศาสตร์นับเป็นหน่วยการเมืองที่สำคัญยิ่ง รัฐโดยทั่วไป นอกจากจะมีองค์ประกอบพื้นฐานอย่างน้อย 4 ประการ¹ คือ ประชากร ดินแดนหรืออาณาเขต รัฐบาล และอำนาจอธิปไตยแล้ว องค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่สำคัญยิ่ง ก็คือ อุดมการณ์ (Ideology) สูงสุดร่วมกันของประชาชนภายในรัฐ ซึ่งรัฐทุกรัฐหรือสังคมนิยมการเมืองทุกสังคมจะต้องมีอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

อุดมการณ์ (Ideology) เป็นระบบความเชื่ออย่างหนึ่งที่อธิบายและให้เหตุผลสนับสนุนการปกครองแบบใดแบบหนึ่งของสังคม ไม่ว่าจะเป็ระบบการปกครองที่มีอยู่เดิมหรือเป็นข้อเสนอสำหรับระบบการปกครองแบบใหม่ โดยรวมเอาพฤติกรรมที่จะบรรลุถึงเป้าหมายดังกล่าวไว้ในตัวอุดมการณ์นั้น ๆ ด้วย² อุดมการณ์จึงมีส่วนอย่างสำคัญในการนำรัฐหรือสังคมเข้าสู่สภาพที่พึงประสงค์ โดยทั่วไปแล้ว อุดมการณ์ในรัฐหนึ่ง ๆ จะแตกแยกมาจากระบบความเชื่อ (belief system) ที่กว้างขวางกว่า แต่จะมีคุณสมบัติบางประการร่วมกับระบบความเชื่อนั้น ๆ ด้วย และที่สำคัญก็คือ จะเน้นจริยธรรมและศีลธรรม³ อุดมการณ์ของรัฐในระยะเริ่มแรกจึงมักเป็นอุดมการณ์ทางศาสนา (religious Ideology) และอุดมการณ์ทางศีลธรรม (moral Ideology)⁴ เป็นสำคัญ บทความนี้จึงมุ่งศึกษาถึงอุดมการณ์ของรัฐไทยที่ผ่านมาว่าเป็นอย่างไร วางอยู่บนรากฐานของอะไร และควรจะเป็นไปอย่างไรในอนาคต

ไตรภูมิพระร่วง : รากฐานอุดมการณ์สังคมไทยในอดีต

เมื่อพิจารณาจากกรณีของประเทศไทย จะเห็นได้ว่า อุดมการณ์ของสังคมไทยมีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา เป็นสำคัญ อย่างน้อยที่สุดจะเห็นได้ว่า ประเทศไทยมีการนำเอาพระพุทธศาสนามาเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองและสังคม อย่างน้อยที่สุดก็ตั้งแต่การก่อตั้งตัวของประเทศไทยในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา

¹ สมบัติ จันทรวงศ์. *บทวิจารณ์ว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์*. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คบไฟ, 2539) หน้า 317 - 319.

² *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 320.

³ *เรื่องเดียวกัน*.

⁴ ชลธิรา กัดออยู่. *วรรณคดีของปวงชน*. (กรุงเทพมหานคร : สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517) หน้า 52.

ในสมัยกรุงสุโขทัย ในรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระองค์ได้ทรงนำเอาหลักการของ พระพุทธศาสนามาใช้เป็นแนวทางในการปกครอง กล่าวคือ ทรงปกครองแบบบิดาปกครองบุตร (paternalism) พระองค์ทรงดูแลทุกข์สุขของประชาชนเหมือนบิดามีหน้าที่ต่อบุตร ในขณะที่เดียวกันประชาชนเองก็ให้ความเคารพเชื่อฟัง ความกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทน เช่นเดียวกับบุตรฟังปฏิบัติต่อบิดามารดา ซึ่งลักษณะการปกครองดังกล่าวนี้สอดคล้องกับคุณค่าทางจริยธรรมของพระพุทธศาสนาที่ได้จัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างบิดามารดากับบุตร ตลอดจนแยกแยะสิทธิและหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายไว้อย่างชัดเจน⁵ ดังมีข้อความปรากฏอยู่ในหลักศิลาจารึกสุโขทัยทั่วไป การนำเอาหลักการทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวมาใช้ นอกจากจะเป็นการจัดระเบียบสังคมและเป็นเครื่องมือในการขึ้นาจริยธรรมของผู้ปกครองแล้ว ยังเป็นการเสริมสร้างสถานะและความมั่นคง ในอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรของพระองค์อีกด้วย

การนำเอาพระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองและสังคมของประเทศไทย ปรากฏชัดเจนมากที่สุด ในรัชสมัยของพระยาสิทธิเทโวหรือพระมหาธรรมราชาลิไท กษัตริย์พระองค์ที่ 5 แห่งกรุงสุโขทัย เมื่อพระองค์ได้ทรงพระราช นิพนธ์ “ไตรภูมิพระร่วง” หรือ “ไตรภูมิภูมิกถา” ขึ้นในปี พ.ศ. 1888

อาจกล่าวได้ว่า ไตรภูมิพระร่วง เป็นวรรณคดีไทยที่แต่งโดยคนไทยคนแรก⁶ และเป็นวรรณคดีไทยเล่มแรก และเล่มเดียวที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยมากที่สุด รวมทั้งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยยิ่งกว่าคัมภีร์ใด ในทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนกระทั่งถึงกลางกรุงรัตนโกสินทร์⁷ รวมทั้งเป็นวรรณคดีที่ได้รับการศึกษาและวิเคราะห์กันอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งเพื่อความเข้าใจประวัติศาสตร์สังคมไทย ในไตรภูมิพระร่วงนี้ได้ แบ่งภูมิหรือโลกออกเป็นสามภูมิ คือ กามภูมิหรือกามาวจรภูมิ อันเป็นดินแดนที่เกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องของกาม แบ่งย่อยออกเป็น 11 ภูมิ คือ อบายภูมิ 4 คือ นรก เปรต อสุรกาย และดิรัจฉาน สุกตติภูมิ 7 เป็นมनुสสภูมิ 1 และสวรรค์คือ 6 ภูมิที่ 2 เรียกว่า รูปภูมิหรือรูปาวจรภูมิ เป็นดินแดนที่ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องของกาม ซึ่งเรียกว่า พรหมโลก 16 และภูมิที่ 3 คืออรูปภูมิหรืออรูปาวจรภูมิ เป็นดินแดนของพรหมซึ่งไม่มีรูป มีแต่จิตเท่านั้น ซึ่งในแต่ละชั้น จะมีการแบ่งแยกออกเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่สูงสุดจนต่ำสุดรวมเป็น 31 ชั้น ในแต่ละชั้นจะเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ที่ ทำบุญหรือกรรมดีมากน้อยลดหลั่นกันลงมาจนถึงชั้นต่ำสุด นอกจากนี้ในแต่ละชั้นยังได้อธิบายสภาพความเป็นอยู่ ของแต่ละชั้นว่ามีความสุขสบายและความทุกข์ทรมานอย่างไร รวมทั้งได้อธิบายเงื่อนไขในการเข้าไปอยู่และเลื่อน

---

⁵ สมบูรณ์ สุขสำราญ. **พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง : กรณีเปรียบเทียบประเทศไทย ลาว และ กัมพูชา.** (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534) หน้า 36 - 37.

⁶ Frank Reynolds and Mani Reynolds(trans). **The Three Worlds According to King Ruang : A Buddhist Cosmology.** (Berkeley : University of California, 1982) p. 5.

⁷ ส.ศิริรักษ์. **การสร้างสรรคส์ติปัญญาอย่างไทย.** (กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือพุทธศาสนาสำหรับคนหนุ่มสาวและ คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, 2529) หน้า 16 - 17.

ชั้นในแต่ละชั้นคือ การประกอบกรรมดี กรรมชั่วอีกด้วย พระราชนิพนธ์ (ประยูร ปยุตโต)⁸ ได้ประมวลแนวคิดและความเชื่อที่เป็นเนื้อหาสาระสำคัญที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงว่ามี 3 คติสำคัญ คือ

1. ศีลธรรมของคนทั่วไป ความคิดความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ หลักกรรม คือ การทำกรรมดี กรรมชั่ว หลักกรรมของนักปกครอง
2. คติการรู้เท่าทันสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง คติเกี่ยวกับไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา
3. คติการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิ ความมุ่งหมายที่จะไปสวรรค์ นิพพานและไปพบพระศรีอาริย์

สาระสำคัญอย่างหนึ่งที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง ก็คือ การหลุดพ้นจากภูมิทั้งสามไปสู่ภูมิที่ 4 คือ จตุตถภูมิ หรือโลกุตระภูมิ คือ การเข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น เมื่อมองจากสาระสำคัญของไตรภูมิพระร่วงให้ครบถ้วน อาจเรียกชื่อไตรภูมิพระร่วงตามที่พระราชนิพนธ์ (ประยูร ปยุตโต)⁹ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ไตรภูมิและการหลุดพ้นจากไตรภูมิ” ซึ่งหลักธรรมแกนในไตรภูมิพระร่วงมีเนื้อหาสาระที่สอดคล้องกับหลักการในพระพุทธศาสนา

เป็นที่เชื่อกันว่า คติต่าง ๆ เหล่านี้ที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง น่าจะมาจากอิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิที่มีมาก่อนไตรภูมิพระร่วงซึ่งแพร่หลายอยู่ในสังคมตั้งแต่ก่อนสมัยสุโขทัยและแพร่กระจายอยู่ในคนไทยกลุ่มต่าง ๆ อยู่แล้ว ไตรภูมิพระร่วงมิใช่ต้นกำเนิดของความคิดความเชื่อเหล่านี้ แต่เป็นตัวเสริมความเชื่อที่แพร่หลายอยู่แล้วในสังคมไทยในสมัยนั้นให้แน่นแฟ้นและชัดเจนมากยิ่งขึ้น¹⁰ ดังที่ธิดา สาระยา¹¹ ได้ให้เหตุผลประกอบไว้ว่า

1. ความคิดเรื่องนรก สวรรค์ ที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงสอดคล้องกับความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายซึ่งไม่ได้สูญหายไปจากไหน แต่ไปนรก สวรรค์แทน แล้วแต่กรรมดี กรรมชั่วของแต่ละคน
2. ผู้คนดั้งเดิมในภาคพื้นนี้ได้รับอิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับเรื่องพระโพธิสัตว์ในชาดกต่าง ๆ ซึ่งแพร่หลายอยู่ก่อนแล้ว เนื้อหาหลายตอนในไตรภูมิพระร่วงจึงมาจากเรื่องชาดก เช่น เรื่องนรก
3. คติเรื่องนรก สวรรค์มาจากอิทธิพลของมาลัยยสุตฺร ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระมาลัยและพระอริยมุตไตรยโพธิสัตว์ ซึ่งสันนิษฐานกันว่า แพร่มาจากพม่า
4. สาระบางอย่างในไตรภูมิพระร่วงพยายามตอบให้ความหมายแก่คติดั้งเดิม เช่น เรื่องเปรตเป็นต้น

---

⁸ พระราชนิพนธ์ (ประยูร ปยุตโต). **ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย.** (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526) หน้า 49 - 51.

⁹ **เรื่องเดียวกัน.** หน้า 57.

¹⁰ **เรื่องเดียวกัน.** หน้า 40 - 41.

¹¹ ธิดา สาระยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์.** พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539) หน้า 162 - 163.

นอกจากนี้ คติความเชื่อและสภาวะที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงได้ทำให้ถูกมองว่า 'ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณคดี การเมืองที่สำคัญยิ่งของไทย'¹² ทั้งนี้เพราะไตรภูมิพระร่วงมีบทบาทที่สำคัญต่อสังคมและการปกครอง 4 ด้าน¹³ คือ

1. บทบาทที่มีต่อการปกครองสมัยสุโขทัย โดยข้อความในไตรภูมิพระร่วงบางตอนถูกเรียบเรียงขึ้นเพื่อปกครองชาวสุโขทัยทางอ้อม โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ก่อนหน้าที่จะมีการบัญญัติกฎหมายขึ้นใช้บังคับ ในไตรภูมิพระร่วงจะมีการกำหนดโทษไว้ค่อนข้างจะเป็นสัญลักษณ์หรือไม่ก็กำหนดขึ้นเป็นโทษทางใจที่ค่อนข้างจะรุนแรง เช่น นรกภูมิ ซึ่งมีนรกขุมต่าง ๆ ล้วนแต่น่ากลัว น่าสยดสยอง กำหนดไว้สำหรับคนรวย ข้าราชการและบุคคลประเภทอื่น ๆ ที่ประพฤติมิชอบ ดังปรากฏข้อความในไตรภูมิพระร่วงว่า

“...แลนรกอันเป็นอาทิชื่อไฟตรณีนรก คนหลุมอยู่ในแผ่นดินนี้แผ่นดินมีเข้าของมาก ไฟรพ้ำฟ้าไทยมากหลายนั้นมักกระทำร้ายแก่ผู้อื่น ซึ่งเอาทรัพย์เข้าของ ๆ ท่าน ผู้อื่นด้วยตนมีกำลังกว่า ครั้นว่าตายได้ไปเกิดในนรกอันชื่อเวตรณีนั่น ยมบาลอยู่ในเวตรณีนั่นเที่ยวร้อมถือไม้ค้อน มีดพรา หอกดาบ หลาวแหลน เครื่องฆ่า เครื่องแทง เครื่องยิง เครื่องตีทั้งหลาย ผูงนั้นยอมเหล็กแดง และมีเปลวพุ่งขึ้นไปตั้งไฟฟาลูกดั่งนั้นบมิวายแล ยมบาลจึงถือเครื่องทั้งนั้นไล่แทน ไล่ตีผูงคนนรกด้วยสิ่งนั้น เขาก็เจ็บปวด นกหนอดทนบมิได้เลย...”¹⁴

“...นรบบ่าวอันดับนั้นอันเป็นค้ำรบ 10 นั้น ชื่อว่า โมราปมิลนรก คนผูงท่านท้าวพระญา ใช้ให้ไปสิ่งสารากรแก่ไฟรพ้ำราษฎรกรมทั้งหลาย แลเรียกเอกมากกว่ากำหนดท่าน แลกแล้วร้ายแก่ท่าน เป็นต้นว่า ฆ่าท่านตีท่าน ผู้มีไมตรีรักตนแลเป็นมิตรโทษทรหดดั่งนั้น ครั้นตายไปเกิดในนรกนั้น บาปกรรมอันกระทำคุกคามค้ำรามแก่เขาว่าจะใส่ชื่อและคาผูกตีนและมือเขา ทำข่มเหงเอาแก่เขาแลคน ชูกระทำร้ายแก่ผู้รักตน แลกระทำแก่ท่านเป็นต้นว่า ฆ่าท่านตีท่านผู้มีไมตรีและเป็นมิตรโทษ ดั่งนั้น ครั้นว่าตายไปเกิดในนรก ... เต็มไปด้วยลามกอาจมและเหม็นนรกหนา ... เขายืนอยู่นกหนา เขาอดบมิได้ เขาก็กินอาจมนั้นต่างข้าวต่างน้ำทุกวารแล...”¹⁵

“...แลมีเปรตจำพวกหนึ่ง มีวิมานดั่งเทพยดา แลมีเครื่องประดับนี้ด้วยเที่ยวร้อมแล้วไปด้วยเงินแลทองของแก้ว แลเครื่องประดับนี้อาภรณ์ใส่แล้วด้วยแก้วสัตตพิริรัตนะ แลมีนางฟ้าหมีน 1 ห้อมล้อมเป็นบริวาร เปรตนั้นอยากเผ็ดเร็ดไร้นกหนาหาอาหารจะกินบมิได้ แลยอมเอาเล็บมือของตนอันคมดั่งมีดกรดนั้นมาชวนมาชูดเอาเนื้อแลหนังของตนออกมากินต่างอาหารใส่เปรตเหล่านี้ เมื่อก่อนไฟนมันได้เป็นนายเมือง แลแต่งบังคับความราษฎรทั้งหลายได้ แลมันยอมมักกินสินจ้างของเขา ที่ผู้ชอบได้มันว่าผิด ที่ผู้ผิดได้มันว่าชอบ มันมิได้กระทำโดยแพ่งธรรมหามีได้แล...”¹⁶

¹² ชลธิรา กัลดอญ. เรื่องเดิม. หน้า 22.

¹³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 38 - 50.

¹⁴ พญาลิไทย. ไตรภูมิพระร่วงของพญาลิไทย. (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515) หน้า 20 - 22.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 27.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 57.

2. บทบาทที่มีต่อการสร้างเสริมพระราชอำนาจ ไตรภูมิพระร่วงมีส่วนสำคัญยิ่งในการเสริมพระราชอำนาจตามคติพราหมณ์ให้ตั้งมั่นอยู่ได้โดยปราศจากข้อสงสัยหรือข้อโต้แย้งใด ๆ ด้วยการผนวกความเชื่อทางพุทธศาสนาหรือ “บุญ กรรม” เข้าไปอย่างกลมกลืน ในขณะที่อาณาจักรอื่นในสมัยนั้นยังคงมีเทวราชาอยู่ สุโขทัยก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือมี ธรรมราชา เป็นองค์แรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยได้รับอิทธิพลจากวาทะของพระเจ้าอโศกมหาราช คติแห่งธรรมราชานี้จึงได้แพร่หลายไปในสังคมไทยตลอดมา

3. บทบาทที่มีต่อการขยายอาณาเขต พระมหาธรรมราชาลิไท ได้ทรงนำเอาแนวคิดเรื่อง “จักรแก้ว” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์คู่บุญบารมีของจักรพรรดิราชมาใช้ในการปลูกฝังและสร้างเสริมบารมีเพื่อประโยชน์ในการขยายอาณาเขต ตามคติที่ว่า เมื่อไปถึงที่ใดก็ถือได้ว่าปราบแผ่นดินนั้นได้สำเร็จ

4. บทบาทในการปลูกฝังอุดมการณ์ทางการเมือง โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของอุดมการณ์ทางศาสนาและศีลธรรม เช่น การสอนให้ประชาชนถือศีลห้า ทำความดี สอนให้ทำบุญ ให้ทานเพื่อให้สังคมมีการอุหนุนเจือจวนซึ่งกันและกัน

จากบทบาทของไตรภูมิพระร่วงในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมา ได้ทำให้ไตรภูมิพระร่วงเป็นรากฐานอุดมการณ์ของสังคมไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยในระยะแรก ๆ เป็นต้นมา ดังที่ธิดา สาระยา¹⁷ ได้กล่าวไว้ว่า

“ความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิ(ได้) แพร่กระจายไปในสังคม ในขณะที่ “ไตรภูมิถา” คือ ตำรับ (treatise) ที่วางรากฐานทางจริยธรรมให้แก่สังคม สามารถนำไปใช้อธิบายความหมายอันเป็นสัญลักษณ์เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับจักรวาลและโลกสาม ซึ่งเหล่านี้มีผลต่อระบบจริยธรรมของสังคมและกระบวนการศึกษารับรู้ จะเห็นได้ว่าสังคมได้พยายามสร้างการประพฤติปฏิบัติและการแสดงออกให้สอดคล้องกับความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิทั้งในระดับเมืองและระดับท้องถิ่น ทำให้ระบบจริยธรรมดังกล่าวกลายเป็นมาตรการที่ย้อนกลับมาใช้บังคับแก่รัฐในทางปฏิบัติ รัฐซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นตัวแทนก็ต้องพยายามแสดงออกด้วยการประพฤติให้ลงรอยกับระบบนี้ ส่งเสริมและสนับสนุนระบบนี้”

ในสมัยอยุธยา แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์โดยเน้นความเป็นเทวราชาตามแนวคิดในศาสนาพราหมณ์และขอม แต่ก็ยังมีการผสมผสานเข้ากับคติทางพระพุทธศาสนาจนกษัตริย์ในสมัยอยุธยามีสถานะเป็นเทพพุทธราชา ซึ่งความเชื่อโดยทั่วไปก็ยังสอดคล้องกับความเชื่อในพุทธศาสนาของราษฎรตามที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงนั่นเอง กษัตริย์เกือบทุกพระองค์ในสมัยอยุธยาก็ยังได้เลียนแบบกิจกรรมของพระมหาธรรมราชาลิไท โดยเฉพาะอย่างยิ่งการโปรดให้แต่ง “มหาชาติคำหลวง” หรือ “มาลัยคำหลวง” ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ¹⁸ การโปรดให้แต่ง “กาพย์มหาชาติ” สำหรับพระเทศน์และเป็นต้นเค้าให้เกิด “มหาชาติกลอนเทศน์” แพร่หลายไปในท้องถิ่นในรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม ล้วนแต่เป็นการเสริมสร้างการกระจายตัวของความคิด

¹⁷ ธิดา สาระยา. เรื่องเดิม. หน้า 157.

¹⁸ สมบัติ จันทวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 325.

ที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิ¹⁹ และเป็นการวางพื้นฐานทางจริยธรรมและสร้างความเข้มแข็งของอุดมการณ์ของสังคม โดยอาศัยพื้นฐานทางพระพุทธศาสนา

ในสมัยกรุงธนบุรี ก็มีความพยายามที่จะสร้างตำรับไตรภูมิขึ้น เพื่อจัดระบบความคิดและสร้างแนวทางจริยธรรมให้แก่สังคมภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 2 โดยมีการสร้างสมุดภาพ “ไตรภูมิบูรณ” ฉบับกรุงธนบุรีขึ้น²⁰ และในยุคเริ่มต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ก็มีความพยายามที่จะสืบสานและสถาปนาอุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นสดมภ์ของสังคมเช่นยุคอื่น ๆ เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการเสด็จขึ้นครองราชย์ว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภ์ก ขอยกพระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนและมนตรี”²¹ พร้อมกันนี้ พระองค์ยังทรงมีพระราชโองการให้มีการเรียบเรียงและแต่ง “ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา” ขึ้น ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นความพยายามที่จะสถาปนาโลกทัศน์ใหม่ให้แก่คนในสังคมสมัยนั้น²² โดยอาศัยศรัทธาและความเชื่อตามที่ปรากฏอยู่ในไตรภูมิเป็นประการสำคัญ

ต่อมา เมื่ออารยธรรมตะวันตกได้เริ่มเข้ามาสู่สังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 และต้นสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ได้มีการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ โดยเลิกโครงสร้างของไตรภูมิมาเน้นความเป็นเหตุผลของชีวิต สุขทุกข์ ดีชั่วในปัจจุบัน โดยเน้นศักยภาพของมนุษย์ในปัจจุบันเป็นสำคัญ²³ ซึ่งปัจจัยแห่งเปลี่ยนแปลงนั้นนอกจากจะมาจากความเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม เศรษฐกิจและการเมืองซึ่งได้ดำเนินมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์แล้ว ยังมาจากการเข้ามามีบทบาทในสังคมไทยของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาพร้อมกับวิทยาการตะวันตกด้วย ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เห็นได้อย่างชัดเจนจากการอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาและโลกภูมิให้สอดคล้อง กับวิทยาศาสตร์ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)²⁴ ผู้ได้รับการขนานนามว่า ชาวพุทธสมัยใหม่ (The Modern Buddhist) ในสมัยนั้น และเมื่อสังคมไทยได้รับการปรับปรุงไปตามแนวคิดแบบตะวันตกมากยิ่งขึ้น ซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายและประชาชนก็ใกล้ชิดกับวัดหรือพระศาสนามากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า โรงเรียนราษฎรเกือบทั้งหมดที่ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และในสมัยต่อมาก็ล้วนตั้งอยู่ในวัดเกือบทั้งสิ้น²⁵ การเผยแพร่อุดมการณ์พระพุทธศาสนาจึงกระทำผ่านระบบการศึกษาที่พระสงฆ์ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในระยะเริ่มต้น

¹⁹ ธิดา สาระยา. **เรื่องเดิม**. หน้า 159.

²⁰ **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 148.

²¹ อ้างใน. พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). **ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ**. (กรุงเทพมหานคร : มหาคุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2531) หน้า 33.

²² สมบัติ จันทวงศ์. **เรื่องเดิม**. หน้า 382.

²³ สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง**. (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535) หน้า 106 - 107.

²⁴ ดู. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2514).

²⁵ วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2529) หน้า 59.

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้ทรงแก้ไขแบบแผนการศึกษา การบริหารและการปกครองทางฝ่ายอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว ก็มีการจัดการโครงสร้างการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ให้มีลักษณะคู่ขนานกับโครงสร้างการบริหารและการปกครองของฝ่ายอาณาจักร โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้น ใน พ.ศ. 2445 ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเริ่มนโยบายที่จะสร้างศาสนจักรแห่งชาติขึ้น เพื่อรวบรวมนิกายต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อให้สถาบันสงฆ์ไทยมีโครงสร้างที่แน่นอนเป็นระบบเดียวกันทั้งชาติ²⁶ โดยนัยนี้ การสร้างอุดมการณ์และการบูรณาการภายในชาติก็สามารถทำได้ผ่านคณะสงฆ์ ดังจะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อไทยต้องเผชิญหน้ากับลัทธิล่าอาณานิคม พระพุทธศาสนาก็ถูกนำมาใช้เพื่อเสริมสร้างจิตสำนึกในความเป็นชาติไทยภายใต้คำขวัญ “ชาติ ศาสนา (พุทธ) และพระมหากษัตริย์” เพื่อต่อต้านการแทรกแซงของวัฒนธรรมตะวันตกที่มีต่อสังคมไทยยุคนั้นอันมีศาสนาคริสต์เป็นแกนนำ

อย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมไทยได้พัฒนาไปสู่ความเจริญสมัยใหม่ตามแบบอย่างตะวันตกอย่างเต็มทีนั้น พระสงฆ์ในฐานะผู้มีบทบาททางด้านการศึกษาและปลูกฝังคุณค่าทางด้านจริยธรรมก็เริ่มสูญเสียบทบาทในสังคมพร้อม ๆ กับการที่สังคมไทยเองก็มีสภาพ “ทันสมัยแต่ไม่พัฒนา” (Modernization without Development) คือ การที่สังคมมีแต่ความเจริญก้าวหน้าในด้านเทคโนโลยีและวัตถุอื่น ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็มีปัญหาต่าง ๆ ตามมาอย่างมากมายโดยเฉพาะปัญหาทางด้านคุณค่าและจิตใจ

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อการปรับตัวของพระพุทธศาสนาให้ทันกับความเจริญสมัยใหม่เป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนามีลักษณะเชิงจารีตสูง แม้จะมีความพยายามในการปรับตัวในด้านบทบาทของสถาบันสงฆ์และการอธิบายและตีความคำสอนให้สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น เช่น การตีความแนวคิดทางจักรวาลวิทยาตามจารีตประเพณี เช่น สวรรค์ นรก เปรต เทวดา มารและการเกิดใหม่เป็นต้น ให้เป็นเรื่องของสภาวะทางจิตใจที่มีใช้ภพภูมิ แต่ก็ดูเหมือนว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้มีส่วนต่อการสร้างความเข้มแข็งของสังคมเช่นแต่ก่อน และสังคมไทยก็ดูเหมือนกับว่า เป็นสังคมที่ไร้ทิศทางและอุดมการณ์ที่เป็นศูนย์รวมของคนในชาติที่จะก่อให้เกิดการสร้างสรรค์อารยธรรม คำถามก็คือว่า ในกระแสแนวโน้มของโลกในศตวรรษที่ 21 ที่เอเชียกำลังก้าวไปสู่อนาคตด้วยวิถีทางของตัวเอง ด้วยการกล่าวอ้างการครอบงำของตะวันตกทั้งทางด้านการเมือง วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ²⁷ สังคมไทยวันนี้และสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 ควรจะมีอะไรเป็นอุดมการณ์ที่จะนำจิตสำนึกของคนไทยไปสู่ทิศทางที่พึงปรารถนา

---

²⁶ Charles F. Keyes. **Thailand : Buddhist Kingdom as Modern Nation-state.** (Bangkok : D.K. Today, 1989) p. 139.

²⁷ John Naisbitt. **Megatrends Asia.** (London : Nicholas Brealey Publishing, 1995) p. 74 - 107.

พุทธธรรม : อุดมการณ์รัฐไทยในศตวรรษที่ 21 ?

สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ²⁸ ได้ศึกษาวิจัยถึงพุทธธรรมกับการทำหน้าที่ในการอธิบายในรัฐไทยในช่วงที่ผ่านมา ได้พบว่า

“พุทธธรรมได้ทำหน้าที่เป็นคำอธิบายชุดหนึ่งแก่ชีวิตทางด้านสังคมของชาวไทยมาช้านาน เป็นชีวิตที่ผูกพันอยู่กับอุดมการณ์ของรัฐ เป็นชีวิตที่ถูกกำหนดด้วยปัจจัยอื่น ๆ ซึ่งบางครั้งรัฐสยามเองก็มิอาจสะกดกันได้ ไม่ว่าจะเป็นภัยจากจักรวรรดินิยมตะวันตก กระแสคลื่นแห่งการพัฒนาประเทศ หรือการแก่งแย่งทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศ พุทธธรรมในฐานะรากฐานทางวัฒนธรรมไทย ได้เคยช่วยสร้างคุณสมบัติแห่งชาติอันเป็นที่ภาคภูมิใจ ไม่ว่าจะเป็นความสุภาพอ่อนน้อม การรู้จักให้อภัย การรู้จักประสานประโยชน์ ฯลฯ... พลังในการอธิบาย (power of explanation) ของพุทธธรรมนั้นมีศักยภาพสูงยิ่ง และน่าจะให้มีแนวทางสร้างสรรค์ในการนำพุทธธรรมมาใช้อธิบายสร้างความเข้าใจแก่ปรากฏการณ์ใหม่ ๆ ของคนยุคใหม่อันซับซ้อนสับสน...”

แนวทางสร้างสรรค์ในการนำพุทธธรรมมาใช้อธิบายให้สอดคล้องกับสังคมไทยร่วมสมัยดังกล่าวนี้ เราจะแสวงหาจากแหล่งใด เป็นไปได้หรือไม่ที่จะหันกลับไปหาไตรภูมิพระร่วงที่เคยมีบทบาทต่อสังคมไทยดังที่พระราชวรมุนี (ประยูร ปรยุโต)²⁹ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

“หากว่าจุดมุ่งหมายแห่งการหลุดพ้นจากไตรภูมิ ได้เคยเป็นอุดมคติของสังคมไทยในอดีต และหลักการต่าง ๆ เกี่ยวกับกรรมและไตรลักษณ์ได้เคยเป็นอุดมการณ์ที่คนไทยยึดถือกันสืบมา ในบัดนี้แม้ว่าสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปแล้วอย่างมากมาย แต่คติแห่งการหลุดพ้นจากไตรภูมิ... พร้อมทั้งหลักกรรมและไตรลักษณ์ก็ยังคงเป็นอุดมคติและอุดมการณ์ของสังคมไทยได้อย่างเหมาะสม สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาสังคมโดยถูกต้องและชอบธรรมได้ แต่อาจจะต้องรื้อฟื้นขึ้นมาชำระสะสางสิ่งเคลือบคลุม และทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน...”

อย่างไรก็ตาม ไตรภูมิพระร่วงได้เคยเป็นอุดมการณ์สังคมไทยมาร่วมศตวรรษแล้ว ย่อมจะถูกสิ่งต่าง ๆ เคลือบคลุมเป็นธรรมดา แม้จะมีเนื้อหาหลักที่มุ่งไตรลักษณ์ และมีจุดสุดยอดอยู่ที่การทำตนให้พ้นทุกข์อันเป็นอุดมคติในทางพุทธศาสนาเถรวาท แต่ดูเหมือนว่าไตรภูมิพระร่วงจะสะกดผู้คนให้ติดยึดอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิดในเวดวงวัฏสงสารเป็นสำคัญ³⁰ จนทำให้ละเลยแก่นแท้ ซึ่งไม่สามารถที่จะสื่อสารและให้พลังในการอธิบายที่สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่ได้ ดังนั้น เป็นไปได้หรือไม่ “หากว่าหนังสือไตรภูมิฉบับเก่าที่เรียบเรียงจากอรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ นี้ ไม่เหมาะสมกับสภาพปัจจุบันด้วยเหตุผลประการใดประการหนึ่ง ก็น่าจะพิจารณาถึงความเป็นไปได้ที่จะมีหนังสือ

²⁸ สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ. “พุทธธรรมในรัฐไทย : ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม”. รายงานการวิจัย. (กรุงเทพมหานคร : โครงการพุทธธรรมกับสังคมไทย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529) หน้า 99 - 100 เน้นโดยผู้เขียน

²⁹ พระราชวรมุนี, เรื่องเดิม, หน้า 63 - 64.

³⁰ ส.ศิวรักษ์. การสร้างสรรค์สติปัญญาอย่างไทย. (กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือพุทธศาสนาสำหรับคนหนุ่มสาวและคณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, 2529) หน้า 18 - 19.

เยี่ยงไตรภูมิฉบับใหม่ที่สามารถนำความคิดของคนร่วมสมัยในปัจจุบัน”³¹ และหนังสือใดที่จะมาทำหน้าที่แทนไตรภูมิพระร่วง และสามารถตอบสนองความต้องการของยุคสมัยปัจจุบันนี้ได้

ปัจจุบันนี้เป็นที่ยอมรับกันว่า “พุทธธรรม” ที่นิพนธ์โดยพระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต)³² เป็นหนังสือพุทธศาสนาที่ดีที่สุดเท่าที่เขียนกันมาในทุกภาษา³³ เป็นหนังสือที่อธิบายพระพุทธศาสนาอย่างลุ่มลึก เป็นระบบ และชัดเจนที่สุด เป็นเสมือน “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” สมัยใหม่³⁴ พุทธธรรมจึงน่าจะเป็นหนังสือที่จะสามารถสร้างสรรค์สังคมไทยและอารยธรรมของมนุษยชาติในปัจจุบันได้อย่างเหมาะสมที่สุด

พระธรรมปิฎกผู้นิพนธ์หนังสือพุทธธรรมได้รับการยกย่องว่าเป็นพระนักวิชาการ (a scholar monk) และท่านได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ (UNESCO Prize for Peace Education) จากองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ในปี พ.ศ. 2537 การนำเสนอและอธิบายคำสอนของพระธรรมปิฎกมีลักษณะประยุกต์เข้ากับวิชาการสมัยใหม่ได้อย่างเหมาะสม ดังจะเห็นได้จากชื่องานนิพนธ์ของท่าน เช่น เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ การพัฒนาที่ยั่งยืน พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย เป็นต้น นอกจากนี้แนวการอธิบายของท่านยังมีลักษณะอิงอาศัยจารีตประเพณี ประเพณีประยอม การอธิบายคำสอนของท่านจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานที่คนรุ่นเก่ายอมรับได้และคนรุ่นใหม่ก็พึงพอใจ

งานนิพนธ์เรื่อง “พุทธธรรม” นี้ ได้จัดหมวดหมู่ของธรรมในพระพุทธศาสนาออกเป็น 2 หมวดใหญ่ คือ หมวดมัชฌิมนธรรมเทศนา คือ หลักความจริงเกี่ยวกับสภาวะและกฎธรรมชาติ ที่พยายามอธิบายว่า ชีวิตคืออะไร (ชั้น 5 อายตนะ 6) ชีวิตเป็นอย่างไร (ไตรลักษณ์) ชีวิตเป็นไปอย่างไร (ปฏิจลสมุปปาทและกรรม) ชีวิตควรให้เป็นไปอย่างไร (นิพพาน) และหมวดมัชฌิมาปฏิปทา คือ หลักความจริงเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติที่เป็นกลางหรือสอดคล้องกับกฎธรรมชาติ ที่พยายามอธิบายว่า ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร (มัชฌิมาปฏิปทาหรือมรรคมีองค์ 8) ซึ่งอาจแบ่งง่าย ๆ เป็นหมวดสังขธรรมกับจริยธรรมนั่นเอง นอกจากนี้แล้ว ในแต่ละหมวดยังได้รับการอธิบายด้วยข้อธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างครบถ้วน รอบด้าน และลุ่มลึกด้วยภาษาร่วมสมัยอันสละสลวย เช่น การประมวลวิถีคิดแบบพุทธ 10 วิธี เป็นต้น

---

³¹ พระราชวรมณี. เรื่องเดิม, หน้า 64.

³² พระเทพเวที (ประยูร ปรยุตโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532) จำนวน 1,145 หน้า ฉบับเล็กได้ดีพิมพ์รวมครั้งแรกอยู่ในหนังสือชุด “วรรณไวทยาการ” ในปี พ.ศ. 2514 และปัจจุบันได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย Grant A. Olson . **Buddhadharma : Natural Laws and Values for Life.** (New York : State University of New York, 1995).

³³ ส.ศิวรักษ์. พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, 2537) หน้า 226.

³⁴ Trevor Ling (ed.). **Buddhist Trends in Southeast Asia.** (Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1993) p.94.

อาจกล่าวได้ว่า หากจะพึงมีงานชิ้นใดที่จะเป็นอุดมการณ์ในการสร้างสรรค์สังคมไทยและอารยธรรมของมนุษยชาติได้อย่างเหมาะสมในปัจจุบันและในศตวรรษที่ 21 แล้วไซ้ งานชิ้นนั้นก็น่าจะเป็น “พุทธธรรม” อย่างไม่ต้องสงสัย

หนังสืออ้างอิง

- ชลธิรา กลัดอยู่. **วรรณคดีของปวงชน**. กรุงเทพมหานคร : สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ขำ บุนนาค). **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- เทพเวที, พระ (ประยูร ปรยุตโต). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.
- เทพเวที, พระ (ประยูร ปรยุตโต). **ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531.
- ธิดา สาระยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539.
- พญาลีไทย. **ไตรภูมิพระร่วงของพญาลีไทย**. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.
- ราชวรมณี, พระ (ประยูร ปรยุตโต). **ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- ส.ศิริรักษ์. **การสร้างสรรค์สติปัญญาอย่างไทย**. กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือพุทธศาสนาสำหรับคนหนุ่มสาวและคณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, 2529.
- _____ **พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, 2537.
- สมบัติ จันทรวงศ์. **บทวิจารณ์ว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คบไฟ, 2539.
- สมบุญ สุธาจารย์. **พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง : กรณีเปรียบเทียบประเทศไทย ลาว และกัมพูชา**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- สุภาพรอน ณ บางช้าง. **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- สุวรรณ วงศ์ไวยสุวรรณ. "พุทธธรรมในรัฐไทย : ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม". **รายงานการวิจัย**. กรุงเทพมหานคร : โครงการพุทธธรรมกับสังคมไทย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.
- Jackson, Peter A. **Buddhism, Legitimation, and Conflict : The Political Functions of Urban Thai Buddhism**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1990.
- Keyes, Charles F. **Thailand : Buddhist Kingdom as Modern Nation-state**. Bangkok : D.K. Today, 1989.
- Ling , Trevor (ed.). **Buddhist Trends in Southeast Asia**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1993.
- Naisbitt, John. **Megatrends Asia**. London : Nicholas Brealey Publishing, 1995.
- Prayudh Payutto, Phra. **Buddhadhamma : Natural Laws and Values for Life**. Grant A. Olson,(trans.), New York : State University of New York, 1995.

Reynolds, Frank and Mani Reynolds(trans). **The Three Worlds According to King Ruang : A Buddhist Cosmology**. Berkley : University of California, 1982.